

Az átalakuló világrend és a Közel-Kelet

Absztrakt

A liberális nemzetközi rendszer válsága és átalakulása a közel-keleti térséget is az amerikai–kínai geopolitikai és geoökonómiai rivalizálás szemüvegén keresztül pozicionálta. Jelen tanulmány Sorensen nyomán értelmezi a nemzetközi rendszer átalakulását az alábbi szempontok figyelembevételével: (1) a hatalmi-politikai egyensúly; (2) nemzetközi szervezetek és intézmények; (3) globális normák és értékek; (4) a gazdasági erőforrások eloszlása. A tanulmány három szempontból – a regionális rendfelülnézetből, oldalnézetből és alulnézetből – kívánja értelmezni a közel-keleti régió érintettségét a globális folyamatokban.

Az írás arra a megállapításra jut, hogy a posztamerikai Közel-Kelet nem az Egyesült Államok jelenléte nélküli régió, Kína jelentős térnyerése ellenére továbbra is az Egyesült Államok a legfőbb biztonságot garantáló állam. A regionális rendet inkább annak hiánya, valamint képlékeny szövetségi rendszerek jellemzik, a nemzetközi rendszer átalakulásából eredő bizonytalanság azonban 2020-tól együttműködésre készítette a regionális hatalmi szereplőket (Ábrahám-megállapodások), amely a jelenlegi normalizációs folyamatban ölt testet. Az egyes közel-keleti országokban, de különösen az arab tavasz folyamatjaként az arab országokban elindult politikai átalakulás nem ért véget, annak eredményeként új autoritáriánus rendszerek alakultak ki.

Elméleti alapvetések

A nemzetközi kapcsolatokkal elméleti szinten foglalkozó szakértők többnyire egyetértenek abban, hogy az elmúlt évtizedben az Egyesült Államok hegemoniájára épülő úgynevezett liberális nemzetközi rendszer a válságát éli. A liberális nemzetközi rendszer az Egyesült Államok és szövetségeseinek katonai-politikai fölényére, az ehhez kötődő nemzetközi intézményrendszerre, együttműködésre (ENSZ, NATO stb.), az azt támogató normákra (liberális demokrácia, a jog uralma, az emberi jogok szerepe), valamint a kapitalista gazdasági rendszer meghatározó szerepére épül. Az egyes kritikus vélemények szerint az „imperialista unipoláris” rendszert egy multicentrikus világ képe váltja fel, amelyben egyes ázsiai államok felemelkedése, gyors modernizációja

meghatározó szerepet tölt be. Az euroatlanti térség gazdasági szerepét a világgazdaság súlypontjának az indopacifikus térség irányába való fokozatos eltolódása váltotta fel. Miközben a nemzetközi rendszer átalakulása a globális szinten zajlik, az indocsendes-óceáni térség a legfontosabb színtere a globális hatalmak közötti rivalizálásnak mind politikai, mind gazdasági és katonai értelemben (DOYLE–RUMLEY 2019: 10). Az Egyesült Államok hatalmának relatív csökkenése és ezzel párhuzamosan Kína felemelkedése előrevetíti azt, hogy a 21. század Ázsia évszázada lesz (KHANNA 2019).

Sørensen (SØRENSEN 2006: 344) a világrend átalakulása kapcsán négy szempont figyelembevételét javasolja, reflektálva a nemzetközi kapcsolatok nagy elméleti irányaira: (1) a katonai-politikai erőviszonyok; (2) a nemzetközi szervezetek és intézmények; (3) a globális normák és értékek; (4) a gazdasági erőforrások eloszlásának számbavétele. Az átalakuló nemzetközi rendszer egyik sajátossága, hogy mind a négy területen kézzelfogható változásokra kerül sor.

A liberális nemzetközi rendszer – Ikenberry szerint – nem a hidegháborúhoz, hanem annak megszűnéséhez köthető, és éppen az okozza válságát, hogy egyik napról a másikra alapvetően globálissá vált az amerikai–szovjet rivalizálás megszűnését követően. Ikenberry szerint a liberális nemzetközi rendszer ugyan súlyos válságát éli, ugyanakkor megmenthető bizonyos feltételek teljesülése esetén (IKENBERRY 2018). Ezzel szemben Mearsheimer szerint a liberális nemzetközi rendszer eleve „kudarca van ítélve”, hiszen – többek között – olyan célokat fogalmaz meg – például a demokrácia exportja –, amelyek kontraproduktívak. Továbbá az úgynevezett hiperglobalizáció lehetővé teszi olyan pólusok felemelkedését, mint Kína, ami önmagában aláássa az unipoláris, liberális nemzetközi rendszer működését (MEARSHEIMER 2019). A nemzetközi politikaelmélet harmadik jelentős gondolkodója, Stephen Walt pedig arról ír Dani Rodrikkal közösen, hogy az újonnan kialakuló világrendnek a nem nyugati hatalmakat szükségképpen magában kell foglalnia (RODRIK–WALT 2022), és azt javasolják, hogy négy területen az államok viselkedési normáit meg kell határozni. Ezek a következők: (1) az úgynevezett tiltott cselekedetek; (2) a külpolitikai magatartás kölcsönös megváltoztatása; (3) szabad külpolitikai cselekvés olyan területeken, ahol nem sérül a másik szuverenitása; (4) globális problémákra adott multilaterális válasz.

A formálódó nemzetközi rendszer milyenségével és létrejöttével kapcsolatban nincs biztos tudásunk (VÖRÖS–TARRÓSY 2024). Az átalakulás kapcsán azonban három forgatókönyv bontakozik ki: (1) a liberális nemzetközi rendszer kisebb módosulásokon megy keresztül, ugyanakkor annak alapvető szabályai és intézményrendszerei fennmaradnak; (2) a liberális nemzetközi rendszer egy rendszerszintű háború keretében felbomlik; (3) a liberális nemzetközi rendszert fokozatosan egy másik világrend váltja

fel közvetlen nagyhatalmi katonai konfliktus nélkül. Többen a 2022 februárjában kirobbant orosz–ukrán háborút tekintik a nagy rendszerszintű háború kezdetének, amelyben egyik oldalon a nyugati hatalmak fegyverekkel látják el Ukrajnát, ugyanakkor jelen sorok szerzője amellet érvel, hogy Oroszország nem tartozik az Egyesült Államok globális hegemoniájának közvetlen kihívói közé. A fentiekben felsorolt szerzők közül Ikenberry az első forgatókönyvet, Mearsheimer a harmadikat valószínűsíti. Kérdéses, hogy a fenti folyamatok hogyan hatnak az általunk vizsgált közel-keleti térségben.

Az úgynevezett térségszakértők (*Area Studies Experts*) hajlamosak az általuk vizsgált régió határait hagyományosan meghatározni. Egy világ régió politikai határait azonban a kulturális-történelmi kontextuson túlmenően a nemzetközi rendszer keretében zajló átalakulás vagy éppen annak stabilitása is kijelöli. Nincs ez másképpen a Közel-Kelettel sem, amelyet általában tágabb értelemben szokás definiálni, és a 25 államot felölelő, Marokkótól Iránig terjedő térséget, vagyis a Közel-Keletet és Észak-Afrikát (*Middle East and North Africa*, MENA) értik alatta. Miközben kétségtelen tény, hogy bizonyos folyamatok (például az arab tavasz) összekapcsolják a két régiót, aközben a külső tényezők Észak-Afrikát a tágabb afrikai kontinens és Európa irányába, míg a szűkebb értelemben vett – Egyiptomtól Iránig terjedő – Közel-Keletet Ázsia felé orientálják (lásd N. RÓZSA 2024).

Jelen tanulmány három jól elkülöníthető részre osztható: *A regionális rend felülnézetből* a nemzetközi rendszer átalakulásának hatásait és a külső szereplők változó dinamikáját mutatja be; *A regionális rend oldalnézetből* című rész azt elemzi, hogy a közel-keleti térség hatalmainak versengése hogyan alakítja az erőviszonyokat; *A regionális rend alulnézetből* pedig azon belső viszonyokat elemzi, amelyek számos államban az íratlan társadalmi szerződés felborulásához vezettek.

A regionális rend felülnézetből

Carl Brown (2004) szerint a közel-keleti térség történelme során mindig is külső hatalmak befolyása alatt állt (*penetrated region*). A térség gazdasági, politikai és hatalmi viszonyait befolyásoló extraregionális szereplők közé az Egyesült Államokat, az Európai Uniót, Oroszországot, Kínát és manapság egyre inkább Indiát soroljuk.

Kérdéses azonban, hogy a globális folyamatok mennyiben képződnek le a közel-keleti térségben. Míg az Egyesült Államok egyértelműen a térség hegemonjának számított az 1990-es években, addig napjainkban úgynevezett posztamerikai Közel-Keletről

beszélhetünk (a változó amerikai külpolitikai felfogásról lásd MARTON 2024). A Barack Obama által 2012-ben meghirdetett Ázsia felé való fordulás (*Pivot to Asia*), illetve az újraegyensúlyozás (*rebalancing*) megkérdőjelezte a közel-keleti térség Washington külpolitikájában korábban megfigyelhető primátusát. A Donald Trump által meghirdetett kereskedelmi háború újfajta nézőpontot jelentett Washington Közel-Kelet-politikájában. Miután az Egyesült Államok a palagázipar felfutásának eredményeként a világ legnagyobb energiatermelőjévé vált, ráutaltsága a közel-keleti szénhidrogénkészletekre jelentős mértékben csökkent. Az olajimport megközelítőleg 8%-a származik a Perzsa-öböl térségéből, azon belül is főként Szaúd-Arábiából (EIA 2021).

Washington poszthidegháborús Közel-Kelet-politikáját az 1992-ben elhangzott úgynevezett Djerejian-beszéd jelöli ki, amely szerint az Egyesült Államok három célkitűzése az izraeli–palesztin kérdés rendezése, a Perzsa-öböl térsége biztonságának és az olajszállítási útvonalak szabadságának biztosítása, valamint a terrorizmussal szembeni fellépés, illetve a demokrácia és az emberi jogok előmozdítása (DJEREJIAN 1992). A három cél – hangsúlyeltolódásokkal ugyan, de – valamennyi amerikai elnöknek a régióval kapcsolatos stratégiáját meghatározta.

Kérdéses, hogy az Egyesült Államoknak a térségből fokozatosan történő visszavonulása (*disengagement*) milyen hatással van a regionális rendre. Ezzel kapcsolatban két felfogás alakult ki a szakirodalomban. Az egyiket Jonathan Fulton fogalmazta meg, aki szerint valójában Washingtonnak a térség biztonságát garantáló szerepe nem szűnt meg, hiszen továbbra is a térség meghatározó fegyverszállítója maradt, illetve bizonyos stratégiai kérdésekben (például Izrael biztonsága vagy a terrorcsoportokkal szembeni fellépés) nemcsak befolyásoló szereppel bír, hanem akár korlátozott katonai beavatkozásra is hajlandó (lásd 2020 januárjában a Kászem Szolejmani ellen indított akciót a bagdadi repülőtér közelében). Mindez egyben azt is jelenti, hogy a globális rend átalakulásának hatása, Washington hatalmának relatív csökkenése késleltetve éri el a térséget (FULTON 2022).

A másik nézőpont szerint Washingtonnak a térségből való fokozatos visszahúzódása a rend hiányát idézte elő, amely a regionális elsőbbséget folytatott versengés csapdájába sodorta a térséget. Az Egyesült Államoknak a 2021 augusztusában Afganisztánból történt kivonulásával párhuzamosan Kabulba visszatértek a tálibok, amire Washington érdemben nem reagált. Az Egyesült Államok 20 esztendő fordított a mindenkor afgán kormány pénzügyi és fegyveres támogatására, amelynek eredményeként ugyan nem sikerült működő demokráciát exportálni, ugyanakkor kiépült egy intézményrendszer, amely fennmaradásának záloga az amerikai védőernyő volt. Mindez azt vetíti előre az Egyesült Államokkal szövetséges államokban, hogy az úgynevezett amerikai biztonsági

garancia esetleges, akár a washingtoni belpolitika és gazdasági helyzet függvénye is lehet. Az Egyesült Államok visszavonulásával egy időben azonban nincsen olyan nagyhatalmi szereplő, amelyik képes és hajlandó lenne a biztonságot szavatoló hegemonként megjelenni a regionális rendszer keretében (SHAFABEE–GOLMOHAMMADI 2022).

Az Egyesült Államok fokozatos visszavonulásával egy időben a Trump-adminisztráció az úgynevezett közel-keleti biztonsági architektúra (*Middle East Security Architecture*) megvalósítását tűzte ki célként. Ez azt jelenti, hogy Washington az *offshore balancing* elvét alkalmazva kívánja szövetségeseit az Egyesült Államok nemzeti érdekei mellé állítani. Az Egyesült Államok visszavonulása mellett kulcsfontosságú a térségbeli partnerek megfelelő fegyverekkel és védelmi rendszerekkel való ellátása. Nem véletlen, hogy Washington a Trump-adminisztráció regnálása alatt is rekordmértetű fegyverüzletet kötött azzal a Szaúd-Arábiával, amely 2018-ban kivégeztette a szaúdi újságíró, Dzsamál Hasogdzsit az isztambuli konzulátuson.

A Trump-adminisztráció eltökélt volt az olyan regionális rend megteremtése mellett, amely Iránnak és szövetségeseinek, vagyis az úgynevezett ellenállás frontjának a teljes elszigetelésére épül. Az Iránra kifejtett „maximális nyomás” washingtoni politikája egybeesik az egyébként nem teljesen egységes Öböl Menti Együttműködési Tanács (*Gulf Cooperation Council, GCC*) államainak és Izraelnek az álláspontjával. Trump, mint ismeretes, 2018 augusztusában felmondta az Iránnal még az Obama-adminisztráció idejében, 2015-ben kötött úgynevezett nukleáris megállapodást, a JCPOA-t (*Joint Comprehensive Plan of Action*, közös átfogó cselekvési terv), illetve a szankciók helyreállítása és újabbak kivetése mellett döntött, a maximális nyomás politikájának jegyében (AHMADIAN 2018). Joe Biden kampányában kilátásba helyezte az Iránnal való nukleáris megállapodás új alapokra helyezését, a különféle tárgyalási fordulók után azonban ez a folyamat nem sok eredménnyel kecsegtet.

Kína „Nyugat felé fordulása” (*Pivot to the West*) nem jelenti azt, hogy teljes mértékben betöltené azt az űrt, amelyet Washington hátrahagy, különösen nem biztonsági értelemben. A kínai szárazföldi Új Selyemút (*New Silk Road*) fontos állomása a Közel-Kelet, és a régió belül Irán geostratégiai fekvése révén kiemelt súllyal bír. Emellett azonban Kínának a közel-keleti szénhidrogénekre való ráutaltsága, függése következtében kulcsfontosságú néhány arab olajmonarchia. Nem véletlen, hogy az általunk vizsgált térségben Kína Algériával, az Egyesült Arab Emírségekkel, Iránnal, Szaúd-Arábiával és Egyiptommal rendelkezik a kapcsolatok legmagasabb szintjét jelző átfogó stratégiai partnerségi megállapodással (FULTON 2019: 4). Az Övezet és Út Kezdeményezés (*Belt and Road Initiative, BRI*) keretében főként kikötők, utak és egyéb infrastrukturális beruházások valósultak meg, ugyanakkor Kína retorikájában, stratégiai dokumentumaiban

a konkrét politikai kérdésekre vagy a térség konfliktusos jellegére való utalás nem szerepel. 2016-ban látott napvilágot az első olyan dokumentum, az *Arab Policy Paper*, amely átfogóan bemutatja Kína térségbeli politikájának alapjait (Arab Policy Paper 2016). A stratégiai dokumentumban – többek között – olyan irányelvek szerepelnek, mint hogy Kína támogatja a közel-keleti békefolyamatot, az önálló palesztin állam megteremtését az 1967-es határokon belül, Kelet-Jeruzsálem fővárossal, valamint Peking pozitívan tekint a közel-keleti tömegpusztítófegyver-mentes övezet létrehozásával kapcsolatos nemzetközi törekvésekre. Ezt leszámítva azonban főként a gazdasági kapcsolatok előmozdítása a kínai törekvések célja.

Eközben Kínának az elemző számára is kézzelfogható nemzeti érdekei kijelölik a stratégiai prioritásokat a térségben: az energiaforrásokhoz való szabad hozzájutás, a globális dzsihádzizmussal szemben való fellépés, valamint a regionális versengéstől való távolmaradás említhető. A kínai gazdaság az Egyesült Államokéval ellentétben közvetlenül függ a közel-keleti szénhidrogénkészletektől, így Peking számára az olajszállítási útvonalak ellenőrzése is kulcsfontosságú. Kína és az Egyesült Államok közös érdekekkel is rendelkezik a térséggel kapcsolatban. A terrorcsoportok, így az Iszlám Állam tevékenységének felszámolása az elmúlt években azonos álláspontra terelte a két államot, ugyanakkor míg az Egyesült Államok fizikailag is beavatkozott, addig Kínáról ez nem mondható el.

Míg a nyugati országok az előző évtizedben meglehetősen naivan szemlélték a Kína által „békés felemelkedésként” leírt gazdasági és politikai befolyásszerzést, addig mára a Közel-Kelet is részesévé vált a Trump által meghirdetett „kereskedelmi háborúnak”. Továbbá ezzel összefüggésben a Közel-Kelet az indiai–kínai rivalizációnak is a terepévé vált, különösen két állam – Irán és Izrael – vonatkozásában.

India az úgynevezett Észak–Dél közlekedési útvonal megvalósításán tevékenykedik, amely Iránnál „ütközik” a kínai kelet–nyugati irányultságú BRI-projekttel. India számára kulcsfontosságú a Hormuzi-szoroshoz közel eső csabahári kikötő működtetése, amelynek érdekében India 500 millió dolláros beruházásról döntött. India számára a kikötőnek nemcsak a Perzsa-öböl, valamint a pakisztáni Gvadár kikötő közelsége (utóbbi távolsága 72 km) miatt, hanem Afganisztánnal kapcsolatban is geostratégiai jelentősége van, hiszen a kereskedelmi kapcsolatokat Pakisztán kihagyásával Iránon keresztül lehet tartani (PANT 2018). India számára azonban részben regionális, részben globális jellegű kihívások jelentkeznek: Irán nyitott a Kínával való kapcsolatokra, amelyeket a 2021-ben aláírt 25 éves kétoldalú megállapodás fémjelez, ugyanakkor az Egyesült Államok – miközben átmeneti mentességet adott Indiának az Iránnal való gazdasági kapcsolataira – nem nézi jó szemmel Delhi együttműködését Teheránnal.

Izrael – amiként valamennyi térségbeli ország – csatlakozott a kínai BRI-projektekhez, amelyek keretében az országba érkező beruházások jelenleg 10%-a kínai. A Huawei például 2004-ben kutatóközpontot létesített 500 alkalmazottal, illetve 2000-ben az Akkó–Carmel-vasútvonalon az alagút megépítését kínai munkások végezték (SAMAAN 2023). A haifai kikötő – amelyet nem utolsósorban amerikai hadihajók is rendszeresen látogatnak – megújítására 2015-ben írt alá Izrael és Kína megállapodást, amelytől azonban Washington nyomására a Netanjáhu-kormányzat elállt, és végül 2022-ben India nyerte meg a tendert 1,2 milliárd dollár értékben. Indiának a térségben való növekvő térnyerése kapcsán az I2–U2-együttműködést – más néven QUAD 2.0 – szokás emlegetni, amely magában foglalja az Egyesült Államokat, Indiát, Izraelt és az Egyesült Arab Emírségeket. Ez utóbbit a 2020-ban aláírt úgynevezett Ábrahám-megállapodások tették lehetővé.

Az Egyesült Államok, Kína és Oroszország mellett a közel-keleti régió negyedik külső szereplője az Európai Unió, amely számára történelmileg és földrajzilag is kiemelkedő jelentőségű a térség. E helyütt nincs lehetőségünk ismertetni terjedelmileg az Európai Unió és a Közel-Kelet viszonyát, ugyanakkor érdemes megállapítani, hogy az integrációs szervezet nem kezeli egységesen a térséget, hiszen a Kelet- és Dél-Mediterráneum országai kiemelt lehetőségeket és kihívásokat tartogatnak Brüsszel számára. Az intézményes kereteket illetően a 2011-ben meghirdetett európai szomszédságpolitika (*European Neighborhood Policy*) emelhető ki, amelynek déli dimenziója 10 közel-keleti és észak-afrikai állammal való kapcsolat irányait jelöli ki. Ebben a térségben az EU fontos érdekei között emelhető ki: a migráció megfékezése, az energiabiztonság mint lehetőség, a radikális szervezetek tevékenységének visszaszorítása, továbbá az olyan stabil rezsimek fennmaradása, amelyek képesek a migrációs nyomást megállítani. Az arab tavasz egyfajta dilemma elé állította az EU-t, amely egyszerre kívánt a térségben normatív szereplőként (a demokrácia és az emberi jogok számonkérése) és realpolitikai aktorként (biztonság és stabilitás) fellépni. A 2016-ban elfogadott globális stratégia a Mediterráneum, valamint a Közel-Kelet és az Afrika geopolitikai fogalmat használja, és azokat az EU globális újrapozicionálása szempontjából kulcsfontosságúnak tekinti (COLOMBO – SOLER I LECHA 2021). Valójában a térségben az EU érdekérvényesítő szerepe jelenleg csekély, mondhatni inkább *policy-taker*, semmint *policy-maker* szerepben van. A Trump-adminisztráció alatt számos közel-keleti kérdésben az EU és az Egyesült Államok érdekei divergáltak egymástól, ilyennek tekinthető az iráni nukleáris megállapodás 2018-as amerikai felmondása, valamint az izraeli–palesztin kérdés vonatkozásában jelentkező amerikai kezdeményezések.

Oroszország a 2010-es években vált – a szovjet örökséget felhasználva – ismételten aktív regionális szereplővé. Moszkva kétoldalú kapcsolatait egyes szakértők nagyobb stratégia nélkülinek (*astrategic*), *ad hoc* döntések sorozatának tartják, amelyben nagy szerepet játszik a rövid távú politikai és/vagy gazdasági jellegű befolyás/haszonszerzés. Oroszország Közel-Kelet-politikájában globális hatalmi pozíciójának megjelenítését (*power projection*) és ezzel kapcsolatban a Moszkva által irányított multilaterális tárgyalások, mediáció szerepét lehet kiemelni. Oroszország percepciója szempontjából a Közel-Kelet is része annak a világméretű hatalmi átrendeződésnek, amely lejátszódik, és mint ilyen Moszkva külpolitikáját az együttműködés és a konfrontáció együttesen jellemzi (STEPANOVA 2018).

Oroszország a térség jelentős fegyverértékesítője is, valamint a szíriai konfliktus vonatkozásában az Egyesült Államok kivonulásával a válságot jelenleg egyedül kezelő/alakító szereplő, Moszkva indította útjára a 2016-os asztanai folyamatot. Oroszország továbbá ugyan nem szorul rá a térség energiahordozóira, ugyanakkor a kitermelés, az árak szabályozása és a tranzitútvonalak feletti befolyásszerzés megemlíthető Moszkva érdekei között. Oroszország kapacitásai azonban már az orosz–ukrán háború előtt is végesek voltak. Például egyes becslések szerint 250–400 milliárd dollárra lenne szükség Szíria háború/polgárháború utáni újjáépítéséhez, amelyet Oroszország korábban sem volt képes megfinanszírozni, lényegében ráutalt lenne a nyugati hatalmakra vagy a térségbeli szereplőkre, azonban különféle okok miatt nemzetközileg senki sem elkötelezett az anyagi támogatás mellett (HINNEBUSCH 2020).

Jelen sorok írásakor éppen egy év telt el azóta, hogy 2022. február 24-én kirobbant az orosz–ukrán háború. A konfliktus következtében mintha a térségre eső nemzetközi figyelem némiképpen csökkent volna. 2020-tól kezdve úgynevezett normalizációs folyamat figyelhetünk meg, amelynek keretében korábban feszültségekkel teli bilaterális kapcsolatok fordultak pozitív irányba, a nemzetközi rendszer változása fokozott együttműködésre készíti a régió államait.

Az orosz–ukrán háború kapcsán megfogalmazódott egyik dilemma az volt, hogy a térség államai hogyan álljanak az amerikai nyomáshoz, amellyel az USA Oroszország elítélésére és egyben a kapcsolatok leépítésére szólította fel közel-keleti szövetségeseit, különösen Izraelt és a GCC-államokat. A térség államai azonban költség-haszon elemzést végeznek, és ebből kifolyólag a nemzetközi rendszer átalakulásával kapcsolatos bizonytalanságokat próbálják meg olyan külpolitikai magatartással formálni, amely az esetleges veszteségeket minimalizálja. Az úgynevezett stratégiai

fedezés (*strategic hedging*) külpolitikai stratégiáját követik az Egyesült Államok főbb térségbeli partnerei, vagyis mind a négy külső szereplővel fenntartják a politikai és gazdasági kapcsolatokat. A térség államainak Oroszországgal kapcsolatos percepciója ugyanis az, hogy továbbra is meghatározó külső szereplő marad, amely befolyásolja a Közel-Kelet biztonsági, politikai és gazdasági viszonyait.

A stratégiai fedezés mint külpolitikai magatartás jól felfedezhető az ENSZ keretében lezajlott, Oroszország ukrajnai beavatkozását elítélő 2022. áprilisi szavazáson, ahol a hat GCC-állam mellett Egyiptom, Irak, Jordánia, Szudán, Tunézia és Jemen is tartózkodott. Izrael, Törökország és Líbia támogatta az Oroszországot elítélő határozatot, Irán és Szíria pedig ellene szavazott. A GCC-államok külpolitikai magatartását az átalakuló nemzetközi rendszer keretében gyakran megfigyelhető tranzakcionista szemlélet is magyarázhatja. Az Egyesült Arab Emírségek például azt várta cserébe Oroszországtól, hogy Moszkva támogassa a jemeni hűtöket sújtó fegyverembargo meghosszabbítását (GUZANSKY 2022).

Továbbá az olaj világpiaci árának közös szabályozása szintén napirenden van. Miközben a térségbe látogató amerikai elnök, Biden arra kérte a szaúdi trónörökös, Mohamed bin Szalmánt, hogy Rijád fokozza az olajtermelést, utóbbi Moszkvával együtt az amerikaiak nagy meglepetésére 2022 őszén a termelés csökkentését jelentette be. Miután a nyugati szankcióknak jelentős kereskedelemelterelő hatása van, így az Egyesült Államok abban gondolkodott, hogy a bevételeken keresztül gyakorol nyomást az orosz gazdaságra, amely végső soron nem sikerült.

A térség két regionális hatalma – Izrael és Törökország –, kihasználva a háború adta lehetőséget regionális pozíciója jobbítására, közvetítő kísérletekbe kezdett a szemben álló felek között. Izrael többször kifejezte abbéli szándékát, hogy helyt adna az orosz–ukrán tárgyalásoknak, végül azonban Törökország hozta tető alá a fekete-tengeri gabonaegyezményt, amely lehetővé teszi a szállításokat. Törökország, miközben több ízben hangoztatta Ukrajna szuverenitását, nem csatlakozott ahhoz a szankciós rendszerhez (TÁRIK 2024), amelyet az Európai Unió életbe léptetett. Az ország továbbá 2022-ben az Egyesült Államok kérésére jelentős mennyiségű Bayraktar drónt szállított Ukrajnának, miközben Moszkvától szerzett be védelmi eszközöket. A téma egyik szakértője Törökország „semleges” álláspontjáról értekezik, jelen sorok írója szerint azonban a mindkét irányban fenntartott kapcsolatok a stratégiai fedezés külpolitikai magatartásával azonosíthatók (KADDORAH 2022).

Izrael Állam és Oroszország kapcsolatai is átalakultak, emiatt feszültségek jelentkeznek az oroszországi Zsidó Ügynökség működésében, illetve az izraeli kormányok növekvő aggodalommal figyelik az iráni drónok oroszországi értékesítését és azok

Ukrajnában való bevetését. Izrael számára ugyanakkor az is fontos, hogy a szomszédos Szíriában, ahol 2019 óta több alkalommal volt közvetlen konfrontáció Iránnal, megmaradjon a Moszkvával való kommunikáció, egyeztetés. Izrael – Törökországhoz hasonlóan – nem csatlakozott a nyugati szankciókhoz, és úgynevezett halálos fegyvereket nem szállít Ukrajna számára. Miközben Izraelnek a nyugati államokkal való viszonyára negatív hatással vannak az orosz kapcsolatok, a Netanjáhu-kormány nem hagyhatja figyelmen kívül a szomszédságában lévő Szíria geopolitikai viszonyait, amelyeket jelenleg Moszkva nagymértékben befolyásol (RAKOV 2023).

Az orosz–ukrán háború emellett közvetlen kihívást jelent egyes államok számára az élelmiszer-biztonság szemszögéből. A Közel-Keleten több állam Ukrajnából és/vagy Oroszországból szerezte be a gabonát, egyes országokban csak hónapokra elegendő mennyiség volt a tárolókban, ami az arab tavasz következtében amúgy is kiélezett politikai helyzetet tovább fokozta. Egy empirikus adatokra alapozott kutatás alacsony, közepes és magas rizikófaktorú országokra osztja a térséget a függőség, illetve a kiélezett politikai helyzet alapján. Az élelmiszer-biztonságnak kitett államok közé sorolják Libanont, Líbiát és Szudánt. Egyiptom, Tunézia, Algéria, Jordánia és Törökország pedig közepes rizikófaktorral rendelkező állam (AL-SAIDI 2023).

Az orosz–ukrán háború az Európai Unió Oroszországtól erőteljesen függő energiaellátása szempontjából hatást gyakorol a térséggel folytatott kapcsolataira. Ebben a kelet-mediterráneumi gázfeltárások és az ennek nyomán 2019-ben kialakuló együttműködés (*energy hub*) lehetőségeket tartogat. 2022 júniusában az Európai Unió Egyiptommal és Izraellel háromoldalú megállapodást kötött a gázimport növelése érdekében. A rendelkezésre álló gáz mennyiségét tekintve azonban a kelet-mediterráneumi gáz nem fogja tudni teljesen, csak csekély (maximum 10% vagy 4–9 éven keresztül) mértékben kiváltani az orosz gázt, de csak abban az esetben, ha kiépülnek az infrastrukturális feltételek. A Kelet-Mediterráneum térsége azonban veszélyeket is rejt Brüsszel számára, ugyanis könnyen résztvevőjévé válhat a tágabb geopolitikai játszmáknak (BADARIN–SCHUMACHER 2022).

A regionális rend oldalnézetből

A közel-keleti térségben az 1990-es években három ország rendelkezett regionális hatalmi pozícióval, méghozzá a három nem arab állam: Irán, Izrael és Törökország. A 2000-es évektől kezdődően a globális környezet átalakulása és bizonyos térségben bekövetkező geopolitikai átrendeződés eredményeként a három állam kiegészül

1. táblázat. *A közel-keleti államok a regionális erőviszonyok alapján*

<i>A MENA-térség országai</i>	<i>Status quo államok</i>	<i>Revizionista államok</i>
regionális hatalmak	Izrael, Szaúd-Arábia, Egyiptom	Irán, Törökország
regionális középhatalmak	Bahrein, Egyesült Arab Emírségek, Jordánia	Marokkó, Algéria, Katar, Tunézia
gyenge államok/államvákuum	Szíria, Líbia, Jemen, Libanon, Irak	

Forrás: KAMRAVA 2018a eredeti ábrája alapján módosítva; saját szerkesztés

Szaúd-Arábiával, Egyiptommal és – attól függően, hogyan határozzuk meg a regionális hatalmiság definícióját – akár az Egyesült Arab Emírségekkel és Katarral is. Jelen tanulmány öt államot – Egyiptomot, Iránt, Izraelt, Szaúd-Arábiát és Törökországot – tekinti regionális hatalomnak. Ezen államok két csoportra oszthatók aszerint, hogy mennyiben kívánják a fennálló regionális erőviszonyokat megváltoztatni. Fontos kiemelni, hogy az alábbi táblázat nem a szövetségi rendszerekkel vagy együttműködésekkel kapcsolatos, hanem a külpolitikai magatartás szempontjából készült. A *status quo* államok az Egyesült Államok befolyásának fenntartását, míg a revizionista országok Washington közel-keleti befolyásának gyengítését tűzték ki célul (KAMRAVA 2018a). Ebből és a globális folyamatok térségre gyakorolt hatásából következik, hogy a Közel-Keletet jelenleg a regionális „rendetlenség”, a rend hiánya, illetve a regionális hegemon pozícióért folytatott versengés csapdája jellemzi (SHAFARAE–GOLMOHAMMADI 2022).

A fentiekben említett versengés főként a Perzsa-öböl térségében zajlik, ahol a legjelentősebb törésvonal a szaúdi–iráni versengésben fedezhető fel, amelyet Gause (2014) tanulmányában „új hidegháborúként” jellemez. Buzan és Wæver a regionális biztonsági architektúrákat elemző munkájában a Közel-Keletet tekintette önálló biztonsági komplexumnak, amelynek szubkomplexuma a Perzsa-öböl térsége (BUZAN–WÆVER 2003: 185–218). A regionális versengés és a folyamatban lévő globális átrendeződés eredményeként a „hatalom újraelosztása” figyelhető meg a Perzsa-öböl térségének irányába, amelyet egyes elemzések önálló biztonsági komplexumként értelmeznek. A mai közel-keleti politika napirendjét például nem az arab–izraeli kérdés, hanem olyan témák határozzák meg, amelyek a Perzsa-öböl térségének államai által fogalmazódnak meg, vagyis a térség „gulfizációjának” lehetünk szemtanúi (YOSSEF 2020).

2. táblázat. Szövetségi rendszerek a Közel-Keleten

<i>Szövetségek</i>	<i>Meghatározó államok</i>	<i>A szövetség tagjai</i>	<i>Külső támogatók</i>
Konzervatív mérsékelt országok tömbje	Szaúd-Arábia, Egyesült Arab Emírségek	Egyiptom, Bahrein stb.	Egyesült Államok
A konzervatív „ellenállás frontja”	Irán	Hezbollah, Hamász, Szíria	Oroszország
Mérsékelt ellenállás	Törökország, Katar	Egyiptom (2012–2013), Tunézia (2011–2014)	Oroszország/USA
A mérsékelt államok szövetsége	Izrael	Az első blokkban szereplő államok	USA/Oroszország

Forrás: AMOUR 2020: 408. alapján kisebb módosításokkal; saját szerkesztés

Külön érdemes szót ejteni az úgynevezett államvákuum jelensége által érintett országokról, mint Irak, Szíria, Líbia vagy Jemen. A szakirodalom a Közel-Kelet vonatkozásában nem használja az elsősorban a szubszaharai afrikai országok bizonyos típusainak jellemzésére kitalált bukott állam (*failed state*) fogalmát, ugyanis tartalmi eltérések mutathatók ki. A Közel-Keleten ugyanis az államvákuum olyan országokra vonatkoztatható, amelyekben limitáltan, de működnek az állami funkciók, ugyanakkor a klasszikus vesztfáliai modellből ismert erőszak-monopóliummal nem rendelkeznek, ugyanis a biztonsági szektor hibridizálódott (GAUB 2017). Jellemző továbbá a nem állami szereplők politikai és katonai súlya, például a szíriai polgárháborúban a Hezbollah az Aszad-rezim oldalán avatkozott be. Számos esetben azonban nem állami szereplőket használnak fel külső hatalmak az érdekeik érvényesítése végett, amelynek talán legjobb példája az Irán által szervezett úgynevezett síita milíciák szerepe Irak területén.

A szövetségi rendszerekkel kapcsolatban kétféle megközelítés létezik a szakértők körében. Az egyik álláspont szerint léteznek többé-kevésbé állandó partnerségek, ugyanis az egyes államok érdekei nem változnak gyorsan. A másik nézőpont azonban éppen az átalakuló világrendből, a gyors változásokból kiindulva annak ad hangot, hogy a szövetségi rendszerek „cseppfolyósak”, a világpolitika rendkívül gyors adaptációt és *ad hoc* irányváltást vált ki az egyes államokból, aminek példája a török külpolitika

2022-es irányváltása lehet (SOLER I LECHA 2017). A tanulmány bevezető részében felsorolt diplomáciai események éppen az utóbbit támasztják alá, a MENA-térségben a külső környezet és a belső viszonyok gyakori változása miatt az egyes országoknak gyakori külpolitikai irányváltásra van szükségük.

Philipp O. Amour (AMOUR 2020) szerint a biztonsági tényezőket figyelembe véve négy „szövetségről” beszélhetünk a térségben az alábbiak szerint.

(1) Az úgynevezett *konzervatív mérsékelt (arab) országok* tömbjét Szaúd-Arábia vezeti, és a tömb az iráni expanziót, valamint az iráni nukleáris programot veszélyforrásnak tartja. Érdekelt abban, hogy Washington mint külső szereplőt maga mellé állítsa Irán elszigetelésének kérdésében. Az Egyesült Arab Emírségek mint regionális hatalom azért is emelkedik ki, mert az elmúlt években a szaúdiaktól is távolságot tartó önálló, aktív külpolitikát folytat. A korábbiakban említett Ábrahám-megállapodásnak Abu-Dzabi részese, szemben Szaúd-Arábiával, amely továbbra is tartja magát a palesztin kérdés elsődlegességéhez és a 2002-ben elfogadott úgynevezett arab béketervezet.

(2) Az úgynevezett *ellenállás frontja* az Izraellel szembeni közel-keleti szövetséget jelöli, amely Irán irányítása alatt áll. A szakirodalom nem egy esetben úgynevezett síita félholdként írja le Irán térségbeli expanzióját, amely elsősorban a síita kisebbségeket célozza meg, a kérdéssel azonban óvatosan kell bánni, hiszen elsősorban az első tömb retorikájában jelenik meg a kifejezés, kimondottan Irán-ellenes éllel. A síita félholdat mint veszélyt II. Abdullah jordán király a 2003-as iraki beavatkozással kapcsolatban fogalmazta meg, arra utalva, hogy Szaddám Huszein rendszerének felbomlása Teherán befolyásának növekedéséhez vezethet az arab államokban. Tegyük hozzá, hogy az uralkodó véleménye nem volt alaptalan, hiszen az iraki rendszer napjainkig nagyon erőteljes iráni hatás alatt áll. Irán azonban nemcsak síita szervezetekkel, hanem réalpolitikai alapon szunnita szervezetekkel is kapcsolatban áll. Ilyennek tekinthető a Hamász, amellyel a közös alapot az Izraellel való szembenállás adja.

(3) A térségben különösen a 2017-es szaúdi–katari diplomáciai válság/szakítás következtében *Törökország és Katar* között alakult ki szorosabb együttműködés, amely – többek között – a mérsékelt iszlamista mozgalmak támogatásában öltött testet. Katar ad otthont a Muszlim Testvériség globális hálózata vezetőinek, mint a nemrégiben elhunyt Jusuf al-Karadávi sejknek, aki az elmúlt évtizedben – különösen az arab tavasz kezdetén – jelentős véleményformáló szerepet töltött be. Törökország pedig puha hatalmiságának és térségbeli reputációjának növelése céljából az iszlamista

mozgalmak, az „iszlám ügy” támogatójává vált. A szövetségnek természetes résztvevői olyan kormányok, mint például Muhammad Morszi elnök Egyiptomban (2012–2013) vagy az al-Nahda Párt és vezetői Tunéziában. A szövetség számos gazdasági beruházást eszközölt, és olyan államokban is aktív, mint Líbia, ahol a Tripoliban működő egységkormányt támogatta (lásd Törökország 2019-es katonai beavatkozása Líbiában).

(4) A *negyedik szövetséget* Izrael és a vele egy platformra helyezkedő államok alkotják. Valójában – jelen sorok írójának véleménye szerint – ez nem alkot önálló szövetségi rendszert, ugyanis számos kérdésben az első, úgynevezett mérsékelt arab államok csoportjába sorolható. A szaúdi–izraeli kapcsolatok az Irán-ellenességen, az Egyesült Államok mint külső szereplő támogatásán és nem utolsósorban az iszlamista mozgalmak térnyeréséhez való ellenséges hozzáálláson alapulnak.

Visszatérve a regionális törésvonalakra érdemes megemlíteni, hogy a 2019-es eskalációs hullámot követően jelenleg normalizációs időszaknak vagyunk szemtanúi. 2019-ben Irán regionális térnyerése olyan méretet öltött, amelyet a Trump-adminisztráció nem volt hajlandó tolerálni. Az arab tüntetések második hullámának keretében iraki tüntetők Irán támogatásával megrohamozták az Egyesült Államok bagdadi követségét. Továbbá amerikai katonák veszítették életüket a Katáib Hezbolláh támadásai miatt. Ennek hátterében Trump elnök azon 2018-as döntése állt, hogy az Egyesült Államok visszalépett az iráni nukleáris megállapodásból, és a „maximális nyomás” politikáját hirdette meg, Teherán olajexportjának teljes lenullázása végett. 2020 januárjában az Egyesült Államok egy intervenciója során meggyilkolta az iráni Iszlám Forradalmi Gárda Kudsz Brigádjainak parancsnokát, Kászem Szolejmánit, valamint Abú Mohandiszt, a síita milíciák helyettes vezetőjét. Ugyancsak 2020 januárjában az iráni rezsim lelőtte a *Ukrainian Airlines* utasszállító polgári gépét, amelynek fedélzetén több mint 100-an veszítették életüket.

A 2019-es évtől kezdődően rendszeressé vált, hogy a regionális versengésben részt vevő államok közvetett vagy közvetlen konfrontációba kerültek egymással. 2019 szeptemberében – vélhetően iráni drónok – okoztak kárt szaúdi olajlétesítményekben. A Hormuzi-szoros térségében állandóvá vált egymás hajóinak elfoglalása, a szabad hajózás megakadályozása. Irán és Izrael között nyílt konfrontáció kezdődött Szíriában, miközben a Netanjáhu-kormányzat számos „titkos” támadást intézett iráni atomtudósok és nukleáris létesítmények ellen. A két állam között dúló úgynevezett „árnyékháború” felveti a nyílt, közvetlen izraeli fegyveres beavatkozás lehetőségét is, különösen, ha az iráni nukleáris program átlépi a nemzetközi közösség által egyébként

változóan definiált nukleáris „küszöböt”. Az Iránban 2022 szeptemberében, a kurd származású Mahsza Amini meggyilkolását követően kirobbant zavargások kiélezték Washington és Teherán viszonyát, amelyben az Oroszországnak értékesített drónok is szerepet játszottak.

A 2019-es, 2020-as év az iráni nukleáris megállapodás teljes összeomlását hozta, az a várakozás, hogy az Európai Unió az Egyesült Államok nélkül fenntartsa a megállapodást, nem sikerült. 2020-ban Irán bejelentette, hogy nem tartja magára nézve kötelezőnek a megállapodásban szereplő korlátozásokat, így – többek között – az urándúsításra vonatkozóakat. A nemzetközi rendszer átalakulásából eredően a fentiekben bemutatott regionális „biztonsági csapda” és a stratégiai erőviszonyok kiszámíthatatlanságának percepciója együttműködésre készítette a regionális szereplőket.

2021-ben az al-ulái megállapodással Szaúd-Arábia lezárta a Katar regionális ambícióinak megtörésére 2017-ben indított diplomáciai blokádot. Jelen sorok írásakor fejeződött be a Kína közvetítésével Irán és Szaúd-Arábia közötti kétoldalú párbeszéd hatodik fordulója, amelynek keretében a két állam bejelentette a diplomáciai kapcsolatok helyreállítását. A közeledést nem szabad túlértékelni, ugyanis a kétoldalú törésvonalak fennmaradnak a közeljövőben is, ugyanakkor az Egyesült Államok szerepének csökkenését és Kína növekvő szerepét jól mutatja a mediáció. Mindez egyben azt is megerősíti, amit a fenti bevezető gondolatokban említett a tanulmány, hogy a Közel-Kelet „ázsianizálódik”, vagyis Kína mint globális hatalom immáron képes és hajlandó politikai jellegű konfliktusokat is kezelni (FULTON 2022). Ismételten érdemes azonban megerősíteni, hogy nem arról van szó, hogy Peking teljes egészében átvenné Washington szerepét a térségben. Talán a legjelentősebb normalizációnak az Izrael és négy arab ország viszonyában bekövetkezett változást tekinthetjük.

Az Ábrahám-megállapodások

2020 szeptemberében Izrael két arab állammal – az Egyesült Arab Emírségekkel és Bahreinnel – normalizálta viszonyát. 2020 decemberében Marokkó, majd 2021 januárjában Szudán követte a sort, amivel hétre nőtt azon államok/hatóságok száma, amelyek az arab világban elismerik Izrael Állam létét. A fentiekben említett négy arab ország mellett érdemes megemlíteni a már létező két békeszerződést, amelyet Izrael Egyiptommal 1979-ben, Jordániával pedig 1994-ben írt alá. 1993-ban az oslói megállapodásokkal a Palesztin Felszabadítási Szervezet, illetve a később létrejövő Palesztin Nemzeti Hatóság is elismerte Izrael létét. Mindez azt jelenti, hogy Izrael már nem

tekinthető a térségben páriaállamnak, hanem a zsidó állam mind gazdaságilag, mind politikailag és kulturálisan egyre inkább integrálódik a Közel-Kelet mindennapjaiba.

Az úgynevezett Ábrahám-megállapodások másik mozgatórugója az Egyesült Államok törekvései mellett a térségből való amerikai kivonulással kapcsolatos bizonytalanság percepciója, narratívája Izrael és a részt vevő GCC-államok részéről. Biden elnök 2021-es döntése az Egyesült Államok afganisztáni kivonulásáról és az azt követő tálib hatalomátvétel félelemmel töltötte el a szövetségeseket, és szorosabb együttműködésre ösztönözte a feleket.

Az Izraellel kapcsolatos normalizációt továbbá az is lehetővé tette, hogy a 2000-es években a palesztinkérdés háttérbe szorult a közel-keleti térség politikai napirendjén. Az Arab Liga 1967-es kártúmi határozata – a három nem politikája (az arab államok nem ismerik el Izraelt, nem tárgyalnak és nem kötnek békeszerződést vele) – értelmében a palesztinkérdés támogatása az első számú kérdéssé vált az arab államok számára. Mindez nem jelenti azt, hogy korábban nem alakultak volna ki titkos kapcsolatok egyes GCC-államok és Izrael között – különösen az 1993-as oslói folyamat elindulásával. A közel-keleti békefolyamat kisiklása és a második intifáda kirobbanása 2000-ben azonban korlátozta a titkos kapcsolatokat is. A korábban említett iráni fenyegetés percepciója újra egy táborba terelte az érintett államokat, ugyanis azt Izrael Állam egzisztenciális fenyegetésnek tartotta, míg a GCC-államok – különösen Szaúd-Arábia – regionális szerepüket féltették az iráni expanzió kapcsán. Az iráni fenyegetés azonban nemcsak az elit, hanem az arab közvélemény szintjén is felülmúlja a palesztin államiség hiányának problémáját (GUZANSKY–MARSHALL 2020).

A palesztinkérdés vonatkozásában az is lehetőségnek mutatkozik, hogy annak kezelését a GCC-államok vegyék át, habár ez önmagában kevés sikerrel, ellenben nagy kockázattal járó politikai befektetés, amelyben tradicionálisan Egyiptom játszott vezető szerepet. A Palesztin Nemzeti Hatóság súlyos belpolitikai válsággal néz szembe, Mahmúd Abbász elnök legitimitása a mélypontra zuhan, és az újonnan felnőtt palesztin generáció reformokat követel. Abbász elnök a biztonsági kihívásokra, Izraelre és a megszállásra hivatkozva rendre elhalasztja a választásokat, ami további feszültségeket okoz. Egyes vélemények szerint a Fatáh fiatalabb szárnyának hatalomra kerülését támogatná az Egyesült Arab Emírségek, amely magához ragadhatná a kezdeményezést a palesztin belpolitikában (DAJANI–ROCK 2022).

Az Ábrahám-megállapodások kapcsán az elemzők számtalan alkalommal felvetik, hogy vajon egy újabb fegyveres konfliktus a Gázai övezetet uraló Hamással szemben mennyire korlátozza a politikai, gazdasági és kulturális jellegű kapcsolatok elmélyítését. Ennek kapcsán a 2021. májusi, Jeruzsálem kérdésében a Hamással kirobbant

fegyveres konfliktust érdemes megemlíteni. A jeruzsálemi izraeli ingatlanfoglalások jelentős tüntetéshullámot generáltak mind a nyugati parton, mind Gázában. A Hamász rakéták kilövésével reagált, ami Izrael fegyveres válaszát kényszerítette ki. Az Ábrahám-megállapodásokat aláíró arab államok részéről azonban nem tapasztalunk éles, Izraelt elítélő reakciókat, aminek elsősorban az az oka, hogy a Hamász marginalizálása – többek között – érdekében áll az Egyesült Arab Emírségeknek is. 2023 januárjában azonban az új – meglehetősen szélsőséges – Netanjáhu-kormány beiktatását követően a jeruzsálemi szent helyek vonatkozásában az arab államok élesen reagáltak a *status quo* megváltoztatásával kapcsolatos izraeli lépésekre, tervekre. Ben-Gvir izraeli nemzetbiztonsági miniszternek a Templom-hegyen tett látogatása azt váltotta ki, hogy Abu-Dzabi ideiglenesen elhalasztotta Netanjáhu miniszterelnök látogatását. A washingtoni diplomácia – Anthony Blinken külügyminiszter a térségben nemrégiben tett látogatása – nem képes jelentős nyomást kifejteni Izraelre, kérdéses, hogy az „új szövetségeseik” mennyiben fogják tudni kontrollálni az egyoldalú lépéseket. A Jeruzsálem-kérdés – tekintettel arra, hogy az iszlám harmadik szent helyéről beszélünk – messze túlmutat a palesztinkérdésen, ugyanis a regionális pozícióért versengő közel-keleti államok számára a vallási legitimitás fenntartása kulcsfontosságú törekvés.

A normalizáció keretében Izrael és Törökország kapcsolataiban is látványos közelkedésnek lehetünk szemtanúi. Mindez alapvetően a török kormányon, és nem Izraelen múlt, amiben szerepet játszott az orosz–ukrán háború kirobbanása, valamint Ankara kihagyása a kelet-mediterráneumi energia-együttműködési tervekből.

A regionális rend alulnézetből

2010 decemberében – miután a tunéziai Szidi Bú Zid városában a zöldségárus, Mohammed el-Búazízi felgyújtotta magát, és a későbbiekben életét veszítette – jelentős tüntetéshullám, felkelés bontakozott ki az arab országokban, amelyet a média – az 1848-as forradalmak közkeletű elnevezése, a népek tavasza alapján – „arab tavasznak” nevezett el. A Közel-Keletet a 2010-es évekig az úgynevezett autoritárius stabilitás jellemezte, vagyis a köztársaságok a szabadságjogok széles korlátozásával járó erős elnöki rendszerként írhatók le, míg a monarchiák döntő hányada az uralkodó szinte korlátlan jogaival jellemezhető. Az arab világ számos országában korábban is voltak tömegtüntetések (például az 1977-es egyiptomi kenyérlázadások több százezer embert mozgattak meg), az úgynevezett „húzd meg, ereszd meg” politikára épülő rezsimitűrlési stratégia azonban segített a rendszer fenntartásában. Ennek értelmében

3. táblázat. *Az arab politikai rezsimek tipológiája*

<i>Államforma</i>	<i>A járadék szerepe</i>	<i>Olajban/földgázban gazdag államok (járadék gazdaságok)</i>	<i>Olajban/földgázban szegény államok (nem járadék gazdaságok)</i>
Nem örökletes rezsimek (köztársaságok)		Algéria, Líbia, Irak	Egyiptom, Jemen, Palesztin Nemzeti Hatóság, Tunézia, Szíria
Örökletes rezsimek (monarchiák)		Bahrein, Kuvait, Omán, Katar, Szaúd-Arábia, Egyesült Arab Emírátságok	Jordánia, Marokkó

Forrás: BROWNLEE–MASOUD–REYNOLDS 2015: 60.

a politikai liberalizáció olyan átmeneti eszköz a rezsim kezében, amelyet anélkül képes alkalmazni, hogy az érdemben veszélyeztetné fennmaradását (CSICSMANN 2020: 20).

2011 tavaszán azonban a Tunéziából demonstrációs hatásként terjedő tüntetések a térség kivételességével kapcsolatos mítoszoknak véget vetettek. A közel-keleti államokban az arab tüntetéshullám olyan politikai átalakulást indított be, amely jelenleg sem ért véget. A közös jellemzők, gyökerek, (politikai és gazdasági) okok ellenére az egyes országokat a kiinduló politikai berendezkedés függvényében az arab tavasz eltérően érintette. A 3. számú táblázat az arab államok között két szempont alapján tesz különbséget: amellett, hogy adott ország járadék gazdaság vagy sem, a köztársaságokat különbözteti meg a monarchiáktól. Az arab tüntetések első hulláma döntő mértékben a táblázat jobb felső sarkában látható, szénhidrogénkészletekben szegény köztársaságokban indított lavinaszerű változásokat. Ezzel szemben a legstabilabbnak a bal alsó sarokban található olajmonarchiák, a GCC-államok politikai rendszerei bizonyulnak (BROWNLEE–MASOUD–REYNOLDS 2015: 60).

A közel-keleti politikai rendszerek kapcsán általánosan érvényes jellegzetesség, hogy a monarchiák stabilabbak, mint a köztársaságok. A régióban lévő államokra ez különösen igaz, ugyanis vallási legitimációjuk is jelentős (például a jordán uralkodócsalád Mohamed prófétaig vezeti vissza eredetét, Szaúd-Arábia az iszlám két szent helyének, Mekkának és Medinának az őrzője stb.). A szakirodalom monarchikus kivételességnek (*monarchical exceptionalism*) hívja azt a jelenséget, amely az általunk vizsgált térségben a királyságokra jellemző (YOM–GAUSE III 2012). Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a monarchiák ne néznének szembe azokkal az általános problémákkal, amelyek

a köztársaságokban a tüntetéseket kiváltották, hanem azok kezelése úgy tartható mederben, hogy a rezsim fennállását nem veszélyezteti. Bahreinben például 2011 tavaszán súlyos, tömeges tüntetések voltak, amelyeket Manamában Szaúd-Arábiának és az Egyesült Arab Emírségeknek közösen sikerült levernie.

A táblázattal kapcsolatban megemlítendő további fogalom a járadék gazdaság (*rentier economy*), amelynek megléte kvázi függetlenné teszi az éppen hatalmon lévő vezetést az állampolgároktól, ugyanis a járadék olyan külső bevételt jelent az állam számára, amellyel nem szükséges elszámolnia az állampolgárok irányába, ugyanakkor olyan jóléti kiadások megalapozására alkalmas, amelyek íratlan társadalmi szerződést alapoznak meg. A térségben a járadék formái különfélék, főként a szénhidrogén értékesítéséből származó bevételeket soroljuk ide, de külföldi segély vagy valamilyen stratégiai jellegű pozícióból származó bevétel is lehet (például a Szezei-csatorna Egyiptom számára). A térség szinte valamennyi állama részesül bizonyos járadékban, ugyanakkor csak néhány esetben ér el olyan domináns szintet, ahol járadék gazdaságokról beszélhetünk. Ezen politikai rezsimok az arab tüntetések során reziliensebbnek bizonyultak a többinél.

Az arab tavasz első hullámában érintett politikai rezsimok átalakulásának többféle kimenetele van, amelyet nagymértékben a politikai rendszer kiinduló jellemzői határoznak meg. Összességében négyféle kimenetet láthatunk a 2011-es felkelés következményeként (HINNEBUSCH 2015):

- Egyiptom, amely a visszarendeződés példája, ugyanis 2013 után a fegyveres erők dominanciájára épülő Szízi-rezsim kialakulásának az esete;
- Tunézia, amely az egyetlen sikeres demokratikus átmenet formája;¹
- az állami struktúrák meggyengülésének eredményeként államvákuum alakult ki négy államban: Irakban, Jemenben, Líbiában és Szíriában;
- az összes többi arab országban hibrid politikai rezsimet találunk, amelyek vonatkozásában történtek demokratikusnak látszó politikai reformok, ugyanakkor az alapvetően autoritárius struktúrák vonatkozásában nem történt érdemi átrendeződés (például Marokkóban VI. Mohammed „felvilágosult autoritarianizmusa”, amelynek keretében alkotmányt módosítottak 2011-ben).

2019-ben a tüntetések második hulláma 12 arab államot ért utol, négy országban – Irakban, Libanonban, Algériában és Szudánban – a vezetők elmozdítására is sor került, és átmenet vette kezdetét. Mindebből az is következik, hogy a 2010–2011

¹ A tunéziai demokratikus átalakulás 2021-ben olyan fordulatot vett, hogy az elnök feloszlatta a parlamentet, a rezsim ma hibrid politikai rendszerként írható le, ugyanis nem ment végbe a demokratikus konszolidáció, hanem a folyamat a visszajára fordult.

fordulóján részben külső, részben belső okokból kiinduló politikai átalakulás nem ért véget, hasonló folyamatokra számíthatunk az elkövetkező években is. Az arab tavasz két szempontból is a figyelem középpontjába került a nyugati világban: (1) a radikális dzsihadizmus megerősödése; (2) a 2015-ös migránsválság.

A nemzetközi közösség szempontjából különös figyelmet érdemelnek az úgynevezett államvákuumok (gyenge államok), ahol nem egy esetben az állami struktúrák szétesésének, polgárháborús helyzetnek vagyunk szemtanúi. Ezen államok vonatkozásában is kiemelkedik a 2014 és 2019 között Irak és Szíria bizonyos területeit elfoglaló és látszólag az állam bizonyos ismérveit is magáénak tudó globális dzsihadista szervezet, az Iszlám Állam. Az Iszlám Állam mint globális *brand* térnyerését Fawaz A. Gerges (GERGES 2014) a globális dzsihadizmus harmadik hullámaként írja le, amely az 1980-as évek afganisztáni dzsihadját, majd az 1990-es és 2000-es években az al-Káida mint nemzetközi terrorszervezet tevékenységét követte.

Az Iszlám Államnak a Közel-Keleten való megerősödése a regionális és a globális szereplők érdekeit is erőteljesen érintette. A térség külső/globális szereplői között viszonylagos egyetértés alakult ki abban, hogy a terrorszervezettel szemben fel kell lépni. 2014-ben az Egyesült Államok először augusztusban Irakban, majd szeptembertől kezdve Szíriában avatkozott be nemzetközi koalíció keretében. Oroszország Szíriában már korábban is jelen volt, ugyanakkor jelentősebb katonai aktivitása 2015-től vált látványossá. Kína, miközben az uigur harcosok miatt érdekelt volt az Iszlám Állam és más szervezetek megfékezésében, nem mutatott hajlandóságot a katonai jelenlétre. Az Iszlám Állam szunnita szervezet, amely a síitákkal általában, de különösen az Irán által képviselt elvekkel ellentétes, így előzetes feltételezések szerint Teherán ellensúlyát képezhetette volna. A globális dzsihadista szervezet gyengíti azon rezsimeket – például Irak és Szíria –, amelyek Irán pártfogoltjai. Az Iszlám Állam tevékenysége azonban a mérsékelt arab államokat, így Szaúd-Arábiát és valamennyi térségbeli államot negatívan érintette, az egyes felvállalt merényletek gyengítették a rezsimeket.

Más vélekedések szerint azonban Iránnak éppen az adta a politikai súlyát a 2010-es évek közepén, hogy az Iszlám Állammal szemben – Törökország mellett – az egyetlen olyan helyi állami szereplő, amely szárazföldi erővel képes volt felvenni a harcot. Nem véletlen, hogy az Obama-adminisztráció, illetve a P5+1 hatalmak (Amerikai Egyesült Államok, Franciaország, Kína, Egyesült Királyság, Oroszország és Németország) éppen 2015-ben kötötték meg az iráni nukleáris megállapodást. Irán integrálása az Iszlám Állam elleni hadműveletek miatt kulcsfontosságú volt. Teherán azonban számos vélemény szerint ezzel vissza is élt, és tudatosan hagyta, hogy Bagdad környékéig eljussanak a terrorszervezet tagjai. Ugyancsak eltérő nézőpont, hogy Teherán éppen

a nukleáris megállapodás adta kedvező nemzetközi környezetet használta ki a síita milíciák megszervezésére, amelyek az államvákuummal sújtott államokban egyre jobb helyzetbe kerültek Irakban és Szíriában (GHAREDAGHI 2018).

Miközben a nemzetközi közösség „katonai győzelmet” aratott az Iszlám Állam felett, a radikális szervezetek továbbra is jelen vannak és működnek a térségben, ami további biztonsági kockázatokat jelent. Az elkövetkező években a világméretű folyamatok begyűrűzése újabb és újabb alulról jövő nyomást, tüntetést, felkelést alapozhat meg egyes államokban, ami várhatóan ismételten terepe lesz a regionális és globális hatalmak érdekérvényesítésének, befolyásszerzésének.

Összegzés

A világrend átalakulásával kapcsolatban Sørensen által felállított négy szempont-rendszert figyelembe véve az alábbi megállapításokat fogalmazhatjuk meg a Közel-Kelettel kapcsolatosan:

1. A kemény hatalom (*hard power*) vonatkozásában nem érzékelhetünk jelentős változást, ugyanis továbbra is meghatározó az Egyesült Államok súlya nemcsak a fegyverszállításban, hanem a katonai jelenlét és a beavatkozás képessége vonatkozásában is. Az Egyesült Államok térségből való visszahúzódása abban az értelemben megkezdődött, hogy a helyi konfliktusok megoldását nem kívánja saját kezébe venni, azt számos esetben (például szíriai konfliktus) más globális hatalmaknak (Oroszország, Kína) engedi át. Washington ugyanakkor fellép a regionális rend alakításának igényével, amely Irán elszigetelésére és partnerei – Szaúd-Arábia, Izrael és a mérsékelt arab országok – pozíciójának erősítésére törekszik. Kína érdekelt az integrált regionális rend kialakításában, amelynek Irán is a része, hiszen a közel-keleti országkulcsfontosságú a kelet–nyugati irányú építkezésben. Ráadásul az Egyesült Államokkal ellentétben erőteljesen ráutalt a térség energiahordozóira, amelyek gazdasági növekedésének alapfeltételét jelentik. Kína – Oroszországgal ellentétben – nincs jelen katonailag a térségben, ugyanakkor mind a négy-öt külső szereplő a regionális rend alakításának igényével lép fel, ami megerősíti azt a megállapítást, hogy a Közel-Kelet a nagyhatalmak által befolyásolt régió.
2. A nemzetközi szervezetek és intézmények vonatkozásában a Washington által tető alá hozott és nyíltan Kína által sem ellenzett Ábrahám-megállapodásokat érdemes megemlíteni. Peking az Ábrahám-megállapodásokban Irán marginalizálására való erőteljes törekvést lát, amelyet éppen jelen sorok írásakor azzal kísérelt meg

ellensúlyozni, hogy közvetített Irán és Szaúd-Arábia között a 2016 óta szünetelő diplomáciai kapcsolatok helyreállításában. Továbbá számos alkalommal felröppent a hír, hogy az úgynevezett BRICS laza együttműködésébe olyan közel-keleti államok felvételét is kezdeményezné Kína, mint Egyiptom, Irán, Szaúd-Arábia vagy Törökország. Mint ismeretes, 2022-ben Irán aláírta a Sanghaji Együttműködési Szervezet alapokmányát, amivel a szervezet teljes jogú tagjává vált. Fontos látni, hogy a térség államai – szemben a globális hatalmakkal – nem látnak kizárólagosságot az egyes formációkban, hiszen a stratégiai fedezés (*hedging*) nevében egyidejűleg képesek két ellentétesnek látszó szövetségi rendszerhez, intézményrendszerhez csatlakozni. Ebben a kérdésben azonban láthatóan éles rivalizálás figyelhető meg Peking és Washington között.

3. Az értékek és normák vonatkozásában sokat változott az Egyesült Államok külpolitikája George W. Bush elnöksége óta, aki éppen 20 évvel ezelőtt, 2003 márciusában indította meg a demokrácia és az emberi jogok elterjesztése végett az iraki beavatkozást. Az Obama-adminisztráció ellenben Washington hitelességének helyreállítását hangsúlyozva nem gyakorolt jelentős nyomást a térség vezetőire. A 2011-ben kezdődő arab felkelések során az Egyesült Államok a *leading from behind* politikáját, illetve számos esetben a kivárás (*wait and see approach*) taktikáját alkalmazta. Mindez azonban nem azt jelentette, hogy Washington hátat fordított volna saját értékeinek, például Szíria vonatkozásában az Egyesült Államok kitartóan ragaszkodik – az Európai Unióval együtt – az ENSZ BT által 2015-ben elfogadott 2254-es határozathoz, amely a politikai reformok szükségességét mondja ki. Washington továbbá 2013-ban elhatárolódott az egyiptomi Morszi-ellenes puccstól, és rövid időre befagyasztotta fegyverszállításait. Az Egyesült Államok hitelességén nagymértékben rontott, hogy nem állt ki 2021 augusztusában az általa támogatott afgán kormány mellett. Ellenben Kína belpolitikai kérdésekben semleges, nem kéri számon a demokratikus hagyományok meglétét. Végso soron az úgynevezett liberális nemzetközi rendszer olyan értékei, amelyek a szabad kereskedelemre, a piac szerepére helyezik a hangsúlyt, lehetővé tették Kínának a térségben való térnyerését. Összességében az értékek és normák vonatkozásában a külső szereplők két csoportba sorolhatók: (1) az Egyesült Államok és az Európai Unió – az általuk vallott demokratikus normákat csökkenő mértékben kéri számon a térségen; (2) Kína, Oroszország és India pedig egyáltalán nem kívánják a demokratikus normákat ráerőltetni a Közel-Keletre. Az utóbbi állam két szempontból is érdekes: mint Washington szövetségese olyan állam, amely érdekelt a liberális nemzetközi rendszer fennmaradásában, illetve maga is demokratikus politikai rendszerű.

4. A gazdasági erőforrások eloszlásával mint negyedik szemponttal kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy a Washington által szavatolt biztonságot kihasználva Kína jelentős befolyást szerzett az olyan projektek vonatkozásában, amelyek a konnektivitást szolgálják (N. RÓZSA 2020). 2010-ben Kína átvette az Egyesült Államok helyét mint a térség legfontosabb kereskedelmi partnere. 2020-ban Kína olajimportjának 47%-a származott a térségből, illetve 2021-ben a GCC-országokkal folytatott kereskedelmi forgalom elérte a 330 milliárd USD-t. A kínai gazdasági jelenlét messze felülmúlja az Egyesült Államok gazdasági szerepét, kérdéses ugyanakkor ennek tendenciája. A kínai befektetések az infrastruktúrán túl a megújuló energiát, a kommunikációt, a logisztikát és számos más területet ölelik fel (AKCAY 2023). A Közel-Kelet tehát növekvő mértékben fordul Ázsia irányába gazdasági értelemben is.

Felhasznált irodalom

- AHMADIAN, H. (2018): Iran and Saudi Arabia in the Age of Trump. *Survival*, 60(2), 133–150. Online: <https://doi.org/10.1080/00396338.2018.1448579>
- AKCAY, N. (2023): Beyond Oil: A New Phase in China-Middle East Engagement. *The Diplomat*, 2023. január 25. Online: <https://thediplomat.com/2023/01/beyond-oil-a-new-phase-in-china-middle-east-engagement>
- AL-SAIDI, M. (2023): Caught Off Guard and Beaten: The Ukraine War and Food Security in the Middle East. *Frontiers in Nutrition*, 10. Online: <https://doi.org/10.3389/fnut.2023.983346>
- AMOUR, P. O. (2020): Regional Rivalries and Security Alliances in the Gulf Region and the Middle East. In AMOUR, P. (szerk.): *The Regional Order in the Gulf Region and the Middle East*. Cham: Palgrave Macmillan. Online: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-45465-4>
- Arab Policy Paper (2016): The State Council of the People's Republic of China. *Xinhua*, 2016. január 13. Online: http://english.www.gov.cn/archive/publications/2016/01/13/content_281475271412746.htm
- BADARIN, E. – SCHUMACHER, T. (2022): The Eastern Mediterranean Energy Bonanza: A Piece in the Regional and Global Geopolitical Puzzle, and the Role of the European Union. *Comparative Southeast European Studies*, 70(3), 414–438. Online: <https://doi.org/10.1515/soeu-2022-0036>
- BROWN, L. C. (2004): *Diplomacy in the Middle East: The International Relations of Regional and Outside Powers*. London: I.B. Tauris.
- BROWNLIE, J. – MASOUD, T. – REYNOLDS, A. (2015): *The Arab Spring. Pathways of Repression and Reform*. Oxford: Oxford University Press. Online: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199660063.001.0001>

- BUZAN, B. – WÆVER, O. (2003): *Regions and Powers. The Structure of International Security*. Cambridge: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511491252>
- COLOMBO, S. – SOLER I LECHA, E. (2021): Europe and the „New” Middle East. Geopolitical Shifts and Strategic Choices. *Journal of Balkan and Near East Studies*, 23(3), 403–422. Online: <https://doi.org/10.1080/19448953.2021.1888246>
- CSICSMANN L. (2020): *Arab tavasz – arab tél? A posztkoloniális államok a Közel-Keleten*. Budapest: NKE.
- DAJANI, R. – ROCK, B. (2022): Palestinian Politics in Crisis: An Urgent Call for Action by the International Community. *Tony Blair Institute for Global Change*, 2022. március 31. Online: <https://institute.global/sites/default/files/articles/Palestinian-Politics-in-Crisis-An-Urgent-Call-for-Action-by-the-International-Community.pdf>
- DJEREJIAN, E. P. (1992): The US and the Middle East in a Changing World. *US Department of State Dispatch*, 1992. június 8. Online: <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/dspstch5&div=246&id=&page=>
- DOYLE, T. – RUMLEY, D. (2019): *The Rise and Return of the Indo-Pacific*. Oxford: Oxford University Press. Online: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198739524.001.0001>
- EIA (2021): *US Energy Information Administration*. Online: www.eia.gov/tools/faqs/faq.php?id=727&t=6
- FULTON, J. (2019): *China's Changing Role in the Middle East*. Washington, DC: Atlantic Council Rafik Hariri Center for the Middle East. Online: www.atlanticcouncil.org/wp-content/uploads/2019/06/Chinas_Changing_Role_in_the_Middle_East.pdf
- FULTON, J. (2022): Systemic Change and Regional Orders: Asian Responses to a Gulf in Transition. *The International Spectator*, 57(4), 1–19. Online: <https://doi.org/10.1080/03932729.2022.2107843>
- GAUB, F. (2017): State Vacuums and Non-State Actors in the Middle East and North Africa. In KAMEL, L. (szerk.). *The Frailty of Authority. Borders, Non-State Actors, and Power Vacuums in a Changing Middle East*. Rome: Edizioni Nuova Cultura, 51–66.
- GAUSE, F. G. (2014): Beyond Sectarianism: The New Middle East Cold War. *Brookings Institute*, 2014. július 22. Online: www.brookings.edu/research/beyond-sectarianism-the-new-middle-east-cold-war
- GERGES, F. A. (2014): ISIS and the Third Wave of Jihadism. *Current History*, 113(767), 339–343. Online: <https://doi.org/10.1525/curh.2014.113.767.339>
- GHAREDAGHI, A. A. (2018): Iran's Strategic Depth in Post-ISIS Syria. *Journal of International and Foreign Policy*, 6(2), 22–32. Online: <https://doi.org/10.15640/jirfp.v6n2a2>
- GUZANSKY, Y. (2022): The War in Ukraine and Strategic Hedging by Arab Countries. *INSS Insight*, No. 1575. Online: www.inss.org.il/wp-content/uploads/2022/03/no.-1575.pdf

- GUZANSKY, Y. – MARSHALL, Z. A. (2020): The Abraham Accords: Immediate Significance and Long-Term Implications. *Israel Journal of Foreign Affairs*, 14(3), 379–389. Online: <https://doi.org/10.1080/23739770.2020.1831861>
- HINNEBUSCH, R. (2015): Introduction: Understanding the Consequences of the Arab Uprisings – Starting Points and Divergent Trajectories. *Democratization*, 22(2), 205–217. Online: <https://doi.org/10.1080/13510347.2015.1010807>
- HINNEBUSCH, R. (2020): The Battle Over Syria's Reconstruction. *Global Policy*, 11(1), 113–123. Online: <https://doi.org/10.1111/1758-5899.12779>
- IKENBERRY, J. K. (2018): The End of Liberal International Order? *International Affairs*, 94(1), 7–23. Online: <https://doi.org/10.1093/ia/iix241>
- KADDORAH, E. (2022): Türkiye and the Debate on Neutrality in the Ukraine War. *Arab Center for Research & Policy Studies Research Paper*, 2022. október 17. Online: www.dohainstitute.org/en/Lists/ACRPS-PDFDocumentLibrary/turkey-and-the-debate-on-neutrality-in-the-ukraine-war.pdf
- KAMRAVA, M. (2018a): Hierarchy and Instability in the Middle East Regional Order. *International Studies Journal*, 14(4), 1–35.
- KAMRAVA, M. (2018b): Multipolarity and Instability in the Middle East. *Orbis*, 62(4), 598–616. Online: <https://doi.org/10.1016/j.orbis.2018.08.003>
- KHANNA, P. (2019): *The Future is Asian. Global Order in the Twenty-First Century*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- MARTON P. (2024): Az Egyesült Államok kilátásai: geopolitikai versengés, nem hagyományos kihívások és elbizonytalanodó identitás. In VÖRÖS Z. – TARRÓSY I. (szerk.): *Átalakuló világrend. Az unipoláris pillanat vége?* Budapest: Ludovika, 331–348.
- MEARSHEIMER, J. J. (2019): Bound to Fail. The Rise and Fall of the Liberal International Order. *International Security*, 43(4), 7–50. Online: https://doi.org/10.1162/isec_a_00342
- N. RÓZSA E. (2020): Irán és az ázsiai nagyhatalmak: konnektivitás és aszimmetrikus egymásrautaltság. *Külügyi Szemle*, 20(3), 108–138.
- N. RÓZSA E. (2024): Észak-Afrika: a Magreb, azaz „a hely, ahol a nap lenyugszik”. In VÖRÖS Z. – TARRÓSY I. (szerk.): *Átalakuló világrend. Az unipoláris pillanat vége?* Budapest: Ludovika, 261–279.
- PANT, H. V. (2018): India–Iran Cooperation at Chabahar Port. Choppy Waters. *CSIS Briefs*, 2018. március. Online: https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/publication/180717_Pant_IndiaIranCooperation.pdf
- RAKOV, D. (2023): The Netanyahu's Government Approach to Russia and Ukraine. *Fikra Forum Policy Analysis*, 2023. február 28. Online: www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/netanyahu-governments-approach-russia-and-ukraine
- RODRIK, D. – WALT, S. (2022): How to Build a Better Order? Limiting Great Power Rivalry in an Anarchic World. *Foreign Affairs*, 101(5), 142–155.

- SAMAAN, J.-L. (2023): Israël et la Chine. Un teste de loyauté pour les *États-Unis*? *Notes de L'Ifri*, 2023. január. Online: www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/samaan_israel-chine_janv2023.pdf
- SHAFEE, S. M. M. – GOLMOHAMMADI, V. (2022): The Regional-Supremacy Trap: Disorder in the Middle East. *Middle East Policy*, 29(1), 61–73. Online: <https://doi.org/10.1111/mepo.12621>
- SOLER I LECHA, E. (2017): Liquid Alliances in the Middle East. *CIDOB Notes Internacionales*, 169. Online: www.cidob.org/en/publications/publication_series/notes_internacionales/n1_169/liquid_alliances_in_the_middle_east
- SØRENSEN, G. (2006): What Kind of World Order? The International System in the New Millennium. Cooperation and Conflict. *Journal of the Nordic International Studies Association*, 41(4), 343–363. Online: <https://doi.org/10.1177/0010836706069601>
- STEPANOVA, E. (2018): Russia and Conflicts in the Middle East: Regionalisation and Implication for the West. *The International Spectator*, 53(4), 35–57. Online: <https://doi.org/10.1080/03932729.2018.1507135>
- TÁRIK M. (2024): Törökország felemelkedése és szerepe a kibontakozó új világrendben. In VÖRÖS Z. – TARRÓSY I. (szerk.): *Átalakuló világrend. Az unipoláris pillanat vége?* Budapest: Ludovika, 209–233.
- VÖRÖS Z. – TARRÓSY I. (2024). Az átalakuló világrend és a pólusok elmélete. In VÖRÖS Z. – TARRÓSY I. (szerk.): *Átalakuló világrend. Az unipoláris pillanat vége?* Budapest: Ludovika, 11–35.
- YOM, S. – GAUSE III, F. G. (2012): Resilient Royals: How Arab Monarchies Hang On? *Journal of Democracy*, 23(4), 74–88. Online: <https://doi.org/10.1353/jod.2012.0062>
- YOSSEF, A. (2020): Gulfization of the Middle East Security Complex: The Arab Spring's Systemic Change. In AMOUR, P. (szerk.): *The Regional Order in the Gulf Region and the Middle East*. Cham: Palgrave Macmillan. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-030-45465-4_3